

**НА ШЛЯХУ ДО СЕБЕ. РЕЦЕНЗІЯ НА КНИГУ ТУРЧЕНКО Ф. Г.
ПЕРЕД ВИКЛИКАМИ ЕПОХИ. СПОГАДИ ІСТОРИКА. ЗАПОРІЖЖЯ:
ВИДАВНИЧИЙ ДІМ «ГЕЛЬВЕТІКА», 2023. 400 С.**

Водотика Сергій Григорович,
*доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії, археології
та методики викладання
Херсонського державного університету
sergijvodotyka@gmail.com
orcid.org/0000-0001-6011-6468*

Розмірковуючи над назвою рецензії на спогади професора Запорізького національного університету Федора Григоровича Турченка врешті вирішив використати назву однієї з монографій самого професора «Запоріжжя на шляху до себе...» (Турченко, 2009). На мемуари Федора Григоровича вже оприлюднено декілька ґрунтовних рецензій, зокрема мого наукового керівника професора Станіслава Кульчицького на сторінках «Українського історичного журналу» (Кульчицький, 2024). Вирішив висловитись з приводу мемуарів шановного запорізького професора і автор на підставі особистого знайомства з 1978 року, однієї Alma mater та багаторічного співробітництва.

Отже, рецензована праця складається з передмови, 11 розділів і післямови, в ній розміщено чимало фотографій, які передають дух часу і допомагають збагатити написане. Структура зумовлена жанром – Федір Григорович послідовно згадує та аналізує основні етапи та події життєвого шляху – дитинство та юність (розділ 1), університетські роки (розділ 2), аспірантуру та працю в університеті. Спеціальний розділ присвячений написанню шкільних підручників, за якими Федора Григоровича знають мільйони освітян та учнів. Очікувано значне місце приділено переламним подіям в історії України, які стали віхами в житті Федора Григоровича, – перебудова та відновлення незалежності, становлення історичної освіти в незалежній Україні, участь в суспільно-політичному житті та внесок у формування власне українського погляду на вітчизняну історію (розділи з 7 по 9), боротьба за демократичну і європейську Україну в часи Януковича і Революція гідності (розділ 10). Останній, 11 розділ, присвячений подіям російсько-української війни і повномасштабного російського вторгнення. Закінчення післямови датується березнем 2023 року.

Закономірно, що основний обсяг мемуарів стосується часів праці у Запорізькому університеті – практично 2/3 тексту. Йдеться про науково-педагогічну, науково-дослідницьку, науково-організаційну, громадську і суспільно-політичну

діяльність, причому ці «кубики» в кожному розділі складають унікальну конструкцію залежно від перебігу особистого життя, стану справ в університеті, на історичному факультеті та кафедрі, поступу національного історичного знання та історичної освіти, соціально-політичної ситуації в Україні та Запоріжжі. Ф.Турченко подає науково виважену, яскраву і проникливу характеристику того, що в академічному дискурсі стосується «соціокультурних та інтелектуальних передумов, чинників та середовища функціонування історичної науки», переважно у внутрішньому, рефлексивному розумінні (Ясь, 2005: 584–585), все те, що в лекційних курсах з історії історичної науки стосується «історіографічної ситуації». Наголосимо, що це все дає вагомий підстави рекомендувати студентам-історикам мемуари професора Федора Турченка в якості джерела вивчення історіографії історії України.

Звертає на себе увагу ще один сюжет щодо інституціональної структури української історіографії – ніби прихований, але опуклий аналіз горизонтального і вертикального зрізу історичної науки. Йдеться про традиційне існування у вітчизняній історіографії поділу на академічну та вузівську науку, що корінням сягає в імперські часи. У радянський період цей поділ було зміцнений, він продовжує існувати в дещо модифікованому вигляді й сьогодні. Врахуємо, що наявність столичної і провінційної науки посилює штучне відокремлення вищої школи від академічних інституцій. Така незвична для світової науки ситуація зумовлена дією низки об'єктивних і суб'єктивних факторів.

В цьому контексті мемуари професора містять наочний приклад створення «запорізького вогнища» (користуючись термінологією Д. Багалія), осередку, наукової школи щонайменше, національної історичної науки у Запорізькому національному університеті. Цей процес очолив професор Федір Турченко, причому сьогодні йдеться про подальший поступ осередку. Цей кейс доволі докладно висвітлено в мемуарах і цей аспект науково-організаційної діяльності професора (як на

мене, чи не найбільш вагомий) є ще однією причиною рекомендувати для вивчення студентами-істориками рецензованої праці.

Наголосимо, що наскрізною ідеєю чи центральною лінією викладу є теза, винесена в заголовок – це шлях до себе. Шлях до самореалізації на засадах дієвого патріотизму, на підставі розуміння корінних інтересів українського народу, на підґрунті реальної побудови демократичного суспільства та ефективної державності у контексті європейського цивілізаційного вибору, на основі служіння науці та освіті у середовищі однодумців. Особливий інтерес полягає у специфічності соціально-історичного часу, в який судилося жити і працювати професору. Заслугує на роздуми й те, що Федір Григорович практично в кожній реперній точці свого життя мав можливість вибору – наскільки цих опцій було багато і що вони уявляли, то вже інше питання. Цей вибір робився нелегко, він вимагав від професора не лише зрозумілих зусиль і сміливості, але й певних компромісів, розуміння відповідальності і наслідків вибору не лише для себе, але й для родини, справи, близьких і друзів, долі університету, міста, України кінець кінцем. Не можна категорично стверджувати, що обраний варіант завжди був оптимальним за формою і змістом, проте в головному він виявився вірним і життєдайним для самого історика, справи, рідних і друзів, колег-однодумців. Врешті про правильність вибору свідчить, зокрема, зміст мемуарів і відгуків на них.

Звернемо увагу на підтвердження змістом мемуарів важливої і ніби аксіоматичної, але часто-густо недооціненої істини про те, що в кінцевому підсумку всі важливі справи в суспільстві роблять люди, а добрі справи – добрі люди. Непересічні особистості є запорукою перемоги, успіху, перемоги добра над злом. Війна засвідчує це буквально зі смертельною точністю.

Але повернемося до найбільш важливих, на думку рецензента, точок вибору в житті і діяльності професора. Перша з них стосується вибору професії. Очевидно, що це був в значній мірі підсвідомий вибір, обумовлений прагненням сільського юнака знайти відповіді на пекучі соціальні питання. Саме так можна трактувати чи не перші згадки про недолугі совдепівські гасла в сільському клубі, які ніхто і ніколи не читав. Крім деяких по-радянськи пильних односельців – вони інформували «органи» про помилки в гаслах з відповідними оргвисновками (Турченко, 2023: 23). Ця показова для совітів картинка змушувала Федора замислюватись над текстом, контекстом і підтекстом життєвих реалій, причому подібні ситуації буквально по всьому першому розділу. Мемуари буквально зробили скріншоти з типових для радянського життя реалій сільського життя 1950–1960-х років – на малій батьківщині Федора Григоровича був повноцінний «джентльменський набір» з обшарпаного клубу, архаїчної

кіноустановки, тотальної залежності від чиновників, пусопорожніх обіцянок влади, різючої невідповідності більшовицької пропаганди сумним реаліям колгоспного життя, «брехунця», пошуку правди на хвилях західних радіостанцій (на селі їх було краще чути порівняно з містом – грошей на «глушилки» у комуністів на село не вистачало), використання дитячої праці і ще безліч безумств ленінського шляху до комунізму (Турченко, 2023: 23–28).

Федір Григорович з дитинства був у сучасному тренді усно-історичних підходів до осягнення історії – він порівнював спогади реальних фронтівиків і звичайних колгоспників з радянськими історичними міфами (нехай вибачає професор за іронію над тими, хто штовхає давно відкриті двері). Скажімо, Федір Григорович тоді був вражений тим, що односельці-фронтівики серед звичайних колгоспників не носили нагород, сприймали як суцільне жахиття «героїчний подвиг радянського народу» і не згадували свій бойовий шлях, із заздрістю описували життя селян-фермерів БЕЗ колгоспів за кордоном. Один з таких колгоспників-фронтівиків зазначав, що «...коли б не було у нас колгоспів, то ми засипали б хлібом увесь світ» (Турченко, 2024: 32). Можна впевнено стверджувати, що саме такі спостереження привели Федора Григоровича до професії історика.

У дитинстві починається і шлях професора до національної самоідентифікації. Показово для світосприйняття Федора Григоровича було те, що життя поруч з українсько-російським етнічним пограниччям мало наслідком не зміцнення «братських почуттів до великого російського народу», а стало джерелом усвідомлення окремішності українців і росіян, спочатку на чуттєво-побутовому рівні, а згодом і науковому. Характерно, що радянська школа і русифікація лише зміцнювали українську ідентичність підлітка. Це був ще один вибір, вибір принциповий, який ґрунтувався, але не визначався, суто народним, селянським, чуттєво-стихійним етнічним почуттям (Турченко, 2024: 32–34).

Мемуари написані відверто і чесно. Так, попри розуміння недолугості дійсності, зі школи Федір Григорович вийшов переконаним у перевагах реального соціалізму, носієм чималої кількості рис Homo soveticus. Вже у наступні роки він долав цю радянську спадщину (Турченко, 2024: 37). Час відповідного вибору був попереду. Принагідно зауважимо, що не слід легковажно ставитись до наслідків радянського виховання, яке суттєво впливало на абсолютну більшість радянський людей. Так, розумні та спостережливі відчували фальшиві ноти, але визнати хибність всієї совітської опери було важко і страшно. Саме тому і сьогодні не є дивиною певна міра радянськості серед значної частини українців, причому вона притаманна різним поколінням внаслідок стійкості і привабливості міфологічного світосприйняття. З цього приводу

зазначу ефективність радянської і сучасної російської пропаганди як нащадка імперських і більшовицьких часів. Федір Григорович звертає увагу на вдаль поєднання за СРСР радянського та імперського наративів (Турченко, 2023: 5,37). Але то вже інша історія, яку пишуть учні професора – доречною буде згадка про новаторські праці професора Юрія Каганова. Від себе з прикрістю зазначу, що до повномасштабної агресії Росії 2024 року наше суспільство залишалось пострадянським і будемо сподіватися на остаточне повоєнне видуження.

Наступний вибір Федор Григорович зробив на історичному факультеті Харківського держуніверситету (наразі – Харківський національний університет імені В. Каразіна). Це був впевнений і вирішальний для подальшої долі крок до розриву з імперсько-радянським трактуванням історії і початок творчих пошуків щодо шляхів свого осягнення історії України.

Автору судилося вчитися на істфаці Харківського університету за 10 років після Федора Григоровича і цим пояснюється підвищена увага до цього періоду в житті професора, причому ми спеціалізувалися на одній кафедрі історії України. Проте наші університетські роки прийшлися на один соціально-історичний час, чимало тих самих викладачів працювали на факультеті, а професор Іван Климентійович Рибалка відіграв дуже і дуже значну роль у житті. Прикметно, що розділ про навчання в університеті ділиться порівну на два підрозділи у відповідності з провідними трендами років студентства професора – «Студент» та «Конфлікт із «Системою». За великим рахунком цей конфлікт із системою став черговим роздоріжжям та врешті пов'язав Федора Григоровича із Запоріжжям.

Зі складових студентського вибору на шляху до себе важливу роль зіграли знайомство і вплив професора Івана Рибалки (з ним Федір Григорович «приятелював до кінця життя»), усвідомлення сутності харківського непарадного буття, побут студентських гуртожитків 1960-х років, бібліотечні неформальні «тусовки» тодішніх соціально небайдужих харків'ян у Харківській науковій бібліотеці ім. Короленка (саме там ми познайомилися), вплив на осягнення ремесла історика харківської професури, аналіз причин і сутності недоречностей радянської історіографії, особливості соціально-політичного і психологічного обличчя студентів-істориків та відповідно покоління істориків і викладачів 1970–2000-х років (робітників, міські, сільські, претенденти на елітарність, «блатні», заможні і бідні, «стукачі», талановиті та «середнячки», сталіністи та антисталіністи тощо). Ці всі феномени і визначали атмосферу студентських років Федора Григоровича, атмосферу формування Федора Григоровича як людини, громадянина, спеціаліста. Студентське життя дозволяло зробити вибір, зробив вибір і Федір Григорович.

Опукліше, буквально шкірою, оцінити значущість і тодішню ціну нормального за сучасними мірками вибору, дозволяє згадка про двох відомих у професійному середовищі однокурсників Федора Турченка. Один з них професор Руслан Пиріг, знаний та авторитетний український історик, допоміг з ризиком для себе вистояти студенту Федору Турченку у протистоянні з Системою та надалі сприяв вже науковцю Федору Григоровичу. До речі, корисним буде ознайомитися зі спогадами Руслана Пирога «Життя у лоні двох епох» (Пиріг, 2021). Інший, пересічний історик і громадсько-політичний діяч та непересічний українофоб Валерій Мещеряков.

Проте головним кроком «до себе» для тодішнього студента стало перше протистояння з Системою, у «непорочності якої посмів засумніватися» (Турченко, 2023: 69). Ця історія для радянських часів не є чимось унікальним. Нагинки Системи були, вибачте за тавтологію, системними, продуманими, цілеспрямованими і доволі ефективними. У конфлікті з Системою Федір Григорович, попри чималі втрати різного штибу, вийшов переможцем тому, що зумів зберегти себе і відстояти свій вибір. Ба більше. Конфлікт з Системою не лише не зламав Федора Турченка, що було повсякденною реальністю, але загартував і зміцнів зроблений вибір. У подальшому Система і постсистеми різного штибу лише пригальмовували шлях до себе.

Звернемо увагу на дві принципові обставини становлення Федора Григоровича у роки навчання, які стали засадничо важливими й у подальшому. По-перше, без допомоги, співучасті, сприяння тощо багатьох пристойних людей з числа викладачів, студентів, знайомих тощо Федір Григорович не відбувся б. Багатьох з них професор згадує та зазначає специфіку впливу. Такий тренд зберігається по всьому тексту. Значна кількість причетних до долі професора людей свідчить про неабиякі чесноти самого Федора Григоровича, про наявність навіть у темні часи людей світлих і навіть просвітлених, про необхідність функціонування відповідного соціального середовища для формування неординарних особистостей. І хоча праця історика переважно індивідуальна, але без колективу однодумців ефективна діяльність вченого не можлива. Серед них на першому місці знаходиться вже вище згаданий професор Іван Рибалка, який у студентські та аспірантські роки Федора Григоровича обіймав посади проректора університету і завідувача кафедри історії України і який буквально словом і ділом допоміг йому стати дослідником, зберегти себе у протистоянні з Системою.

Друга обставина стосується становлення Федора Турченка-студента як дослідника і науковця. Йдеться про пошук новаторської проблематики на шляхах «поєднання історії з соціологією» (Турченко, 2023: 67), що пояснюється захопленням соціологією і філософією, намаганням вийти за межі радянських догм. Так, його дипломна робота була присвячена

історико-соціологічному осмисленню реальної ролі громадян в житті радянського суспільства – природно, що формально робота мала пристойну за совітськими нормами назву «В. І. Ленін про участь мас в управлінні економікою в період соціалістичного будівництва». Кандидатська дисертація – «Основні зміни в соціально-класовій структурі міського населення України в 1920-ті роки» – теж була пов'язана з соціологічним осмисленням поступу радянського суспільства. Наголосимо, що кандидатська дисертація Федора Турченка була піонерною за характером і змістом, принципово відрізнялась від подібних тогочасних писань. Такий підхід до наукової творчості став не кроком, а реальним стрибком до себе.

Природно, що остаточно прийшов «до себе» Федір Григорович у Запорізькому університеті у період з 1976 року до сьогодні, хоча цей процес не завершився і в цьому запорука подальших успіхів. У розділах з 4 по 11-й споминів йдеться про науково-педагогічну, науково-дослідницьку, науково-організаційну і громадсько-політичну діяльність. Звернемо увагу на науково-організаційну роботу професора Федора Турченка, яка викликає правдиве захоплення своїми цілеспрямованістю, систематичністю, результатами. Завдяки лідерським якостям і хисту організатора, дійсному патріотизму, особистому прикладу у науковій творчості, співпраці з колегами та плеканню талановитої молоді,

налагодженню взаємодії з провідними науково-дослідницькими інституціями в кінцевому підсумку було створено запорізький осередок вивчення історії України, орієнтований на дослідження історії Південної України. У цьому сенсі «шлях до себе» професора Федора Турченка виявився вдалим, ефективним та життєдайним. Характерно, що йдеться не лише про органічне поєднання різноманітних структур і колективів дослідників, але й про визнання з боку широких кіл громадянськості.

Підсумовуючи зазначимо, що життєвий і творчий шлях професора Федора Турченка, його шлях «до себе» є суголосним в часі та змісті з відновленням незалежності та поверненням України до Європи. Власне кажучи, саме такі патріоти є будівничими суверенної, демократичної, європейської України, є справжньою національною елітою. Зрозуміло, що створення модерних національних історичної науки та історичної освіти є частиною і тригером цього процесу.

У цій справі проявились непересічні риси професора, який надихав і надихався шляхом України до храму, шляхом до себе. Мемуари професора Федора Турченка є примітною подією у сучасній саморефлексії української національної історіографії. Вони варті того, щоб їх прочитали не лише професійні історики і небайдужі громадяни, їх слід рекомендувати студентам-історикам.

Література:

1. Турченко Ф. Г. Перед викликами епохи. Спогади історика. Запоріжжя: Видавничий Дім «Гельветика», 2023. 400 с.
2. Турченко Ф. Г. Запоріжжя на шляху до себе... минуле і сучасність в документах та свідченнях учасників подій (Монографія). Запоріжжя: Просвіта, 2009. 367 с.
3. Кульчицький С. В. Як допитливий юнак із радянської України усвідомлював, що живе у спотвореному світі. Рец. на книгу Турченко Федір Перед викликами епохи: Спогади історика. Запоріжжя: Гельветика, 2023. 400 с. *Український історичний журнал*. 2024. № 1. С. 202–208.
4. Ясь О. В. Історіографія, як термін, поняття та дисципліна *Енциклопедія історії України*. Т. 3. К.: Наукова думка, 2005. С. 584–589.
5. Пиріг Р. Я. Життя у лоні двох епох. Спогади. Київ; Переяслав: ПП «ПФ «Фоліант», 2021. 440 с.

References:

1. Turchenko, F. H. (2023). *Pered vyklykamy epokhy. Spohady istorika* [Facing the Challenges of the Era. Memoirs of a Historian]. Zaporizhzhia: Vydavnychiy Dim "Helvetica", 400 p. [in Ukrainian]
2. Turchenko, F. H. (2009). *Zaporizhzhia na shliakhu do sebe... mynule i suchasnist' v dokumentakh ta svidchenniakh uchasykiv podii* [Zaporizhzhia on the Path to Itself... The Past and Present in Documents and Testimonies of Participants]. Zaporizhzhia: Prosvita, 367 p. [in Ukrainian]
3. Kulchytskyi, S. V. (2024). *Yak dopytlyviy yunak iz radians'koi Ukrainy usvidomliuvav, shcho zhyve u spotvorenomu sviti* [How a Curious Young Man from Soviet Ukraine Realized He Lived in a Distorted World]. Review of the book *Turchenko, Fedir. Pered vyklykamy epokhy: Spohady istorika*. Zaporizhzhia: Helvetica, 2023, 400 p. *Ukrainskyi Istorychnyi Zhurnal*, (1), 202–208. [in Ukrainian]
4. Yas', O. V. (2005). *Istoriografii, yak termin, poniattia ta dystsyplina* [Historiography as a Term, Concept, and Discipline]. In *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (Vol. 3, pp. 584–589). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian]
5. Pyrih, R. Ya. (2021). *Zhyttia u loni dvokh epokh. Spohady* [Life in the Womb of Two Epochs. Memoirs]. Kyiv; Pereiaslav: PP "PF Foliant", 440 p. [in Ukrainian]

Рецензія надійшла до редакції 11.04.2025
The review was received 11 April 2025